

'נאמנים פצעי אוהב' (משלי כו,ו): תרומתו של יצחק בצלאל להיסטוריוגרפיה הציונית

יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ח, ז' 498 עמ'

ספרו של יצחק בצלאל שראה אור לאחרונה הוא ספרו המחקרי המובהק הראשון, אך לאמתו של דבר גם פרי בשל של מלומד עתיר ניסיון, ששיקע בו את רובי תורתו.¹ עיקרו תיעוד ומיפוי של שפע נתונים על אודות הספרדים בעשייה הציונית ובתחיית הלשון העברית בארץ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, עד מלחמת העולם הראשונה. הספר שופע חידושים בפרטות ובכללות, וסופו שהוא זורה אור חדש, מקורי ומעורר למחשבות רבות, על הסיפּר הציוני (האשכנזי) עד כה. בעקבות זאת הספר מחייב הערכה כוללת מחודשת לא רק של מה שהתרחש בתקופה הנבחנת בו (ההיסטוריה), אלא גם – ושמא ביחוד – של האופן שבו הוצגו האירועים והתהליכים האלה עד כה (ההיסטוריוגרפיה).

בספר מבוא, עשרה פרקי דיון נושאים ופרק סיכום, שכותרתו 'ניסיון להשתלב ושברו'. שבעה

תמצית הדברים הוצגה ביום עיון לרגל הופעת הספר, שהתקיים ב'מכון בן-צבי' בירושלים בכ"ח בשבט תשס"ח, 4 בפברואר 2008.

1 חיבורים קודמים שלו: החלוץ: 50 שנה לייסוד התנועה החלוצית, תל-אביב תשכ"ח; הכל כתוב בספר: עם סופרים בישראל כיום, תל-אביב תשכ"ט; לבדם במבצר הקץ: כך נעלמה יהדות עירק, תל-אביב 1976.

נושאים מרכזיים נדונים בספר: (א) מסד הנתונים התוכני והמתודולוגי מוצב במבוא (עמ' 1-11) ובפרק הראשון, שנושא 'הספרדים בעלייה הוביישוב הארץ בשלהי התקופה העות'מאנית' (עמ' 13-64). (ב) 'בראשית המודרניזציה – הספרדים והחינוך החדש' (הפרק השני, עמ' 65-103). (ג) לציונות מוקדשים שלושה פרקים, המחזיקים ביחד כרבע מכלל הספר: 'אקדמות לציונות בקרב הספרדים' (הפרק השלישי, עמ' 104-118); 'הציונות ביישוב הספרדי – השלב הראשון' (הפרק הרביעי, עמ' 119-161); 'הספרדים בשיח הציוני לאחר מהפכת 1908' (הפרק החמישי, עמ' 162-223). (ד) 'השתתפותם בתחיית הלשון העברית' (הפרק השישי, עמ' 224-279). (ה) חלקם בעיתונות נדון בשני פרקים: 'עיתוניהם בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית' (הפרק השביעי, עמ' 280-304); "החרות" – עיתון לאומי בבעלות ספרדית' (הפרק השמיני, עמ' 305-352). (ו) 'ספרות בין

קטעים מתוך שער 'החרות' – עיתון לאומי בבעלות ספרדית

עיינתי בכולם, ככל שהם בהשג יד, מראשית הופעתם עד סוף שנת 1918, וכן בעיתונים מרכזיים בתפוצות בתקופה זו. המקורות הארכיוניים אינם שופעים לענייננו. תרומת המקורות האחרים היא פחותה מזו של העיתונות, שבה בעיקר באו לביטוי הרעיונות והעמדות של הספרדים הנידונים כאן (עמ' 10).

הקביעה הסמכותית הזאת בדבר מעמדם המכריע של העיתונים וכתבי-העת מתאשרת כמעט מכל עמוד בספר, כפי שמעידות הערות השוליים. בעידן שבו מהדהד בקריית ספר חקר השיח נדמות ההסתמכות על העיתונות והגבירה בה כמעשה ארכאי, ולא היא. המרכיב הפובליציסטי היה מובהק באותה עת, והעיתונות שימשה הזירה העיקרית שבה עוצבה דעת הקהל.⁴ בצלאל היטיב

ישן לחדש ובין מזרח למערב' (הפרק התשיעי, עמ' 353-364). (ז) 'הבעיה הערבית בכתיבהם ובפועלם' (הפרק העשירי, עמ' 365-402). לספר נלווים ביבליוגרפיה עשירה (עמ' 416-472) ומפתח (עמ' 473-498).

אף שהספר כתוב היטב, אין הוא קל לקריאה. זהו חיבור חלוצי בתחומו. תוך כדי מהלכו הכיר בצלאל שעניינים רבים דורשים דיון לעצמם, אך לא הרחיב בהם אלא הסתפק בהערת שוליים על כך שמתבקש דיון נוסף, וטוב עשה. אף על פי כן הספר גדוש פרטים, והתוצאה הבלתי נמנעת היא שיש בו חלקים שצבינם הוא דיווחי בעיקרו, במונח החיובי והראוי של מושג זה.² אני מקווה שהספר ישמש תשתית ונקודת ייחוס למחקרים רבים בעתיד, בזכות גודש הנתונים שבו ובגין התובנות שהעמיד בצלאל בשולי הסעיפים, סעיפי הסעיפים וביותר בפרק הסיום.³

בסוף המבוא אפיין בצלאל את מקורותיו:

המקורות לחיבור זה הם ראש לכל העיתונים והקבצים, במיוחד העבריים. אלה שיצאו לאור בארץ-ישראל

2 ראו דבריו של בצלאל בפסקת הסיום של המבוא, עמ' 11.
 3 דוגמה אופיינית היא משפט הסיום של הפרק העשירי: 'זו [עמדת האשכנזים כלפי הספרדים בסוגיית היחס אל הערבים] אחת הדוגמות המובהקות להמחשת מוטיב היסוד בספר זה: רצון הספרדים שבעיוננו להשתלב ביישוב הציוני, רצון שנכזב' (עמ' 402).
 4 ג' אילן, 'קול המזרח: כתבי העת העבריים של יוצאי

יוצאי גיטאות אירופה ויהודי המזרח. אפיון שיבת היהודים לארצם בכללה, ולא רק השלב הציוני הפוליטי שלה, כתופעה אירופית שגוי אפוא מבחינה עובדתית ותמוה במצבה של ישראל באזור. שורשיה המוקדמים של הציונות היו במזרח והגשמתה לא היתה אפשרית ללא המעורבות המרבית של יהודי המזרח. נראה לי, שתפישת הציונות כפי שפורטה בספר, ראוי שתוביל אל ראייה שונה של מאפייני הציונות בכללה (עמ' 414).

בצלאל השכיל שלא להילכד במלכודת האפולו-גטיקה ונמנע באופן שיטתי ועקיב מלנקוט לשונות מהותניים. הוא רואה בכיטויים כאלה חולשה וכשל. עשרות פעמים ביקר בספר עיתונאים, אנשי ציבור וחוקרים על שנקטו עמדות מהותניות. תחת זאת הוא התרכז באיתור הקולות הרחויים והמושקפים בסיפר הציוני הממסדי, ביותר בכמות שמלכתחילה נחשבו משניות ובעלות ערך פחות – עיתונים וכתבי-עת. בכך פסע בצלאל בנתיב מפולס היטב, שהרי בעשרות השנים האחרונות התרחבו והתגונו תחומי המחקר ההיסטורי: גברה ההתעניינות בכל רובדי החברה ולא רק במנהיגיה ובבעלי תפקידים רשמיים בה;⁶ נדונו היבטים חדשים של הפעילות האינטלקטואלית ומשמעויותיה החברתיות והתרבותיות;⁷

להפיק משפע העיתונים וכתבי-העת שסרק מידע רב וחיוני, חש היטב את 'דופק החיים' שפיעם במאמרים וברשימות, וסופו שהעמיד בניין משוכלל המושתת על מאות ואולי על אלפי מאמרים בעיתונות התקופה, והנתמך בפרות המחקר בתחומי דעת מגוונים. בצלאל הוא אפוא דוגמה ראויה לחוקר פוזיטיוויסט בעידן הפוסט-מודרני, המצליח ליצור מחקר ולאששו גם בהיעדר היסטוריית-על וסיפרי-על, כפי שהראה לאחרונה בעמקות רבה משה רוסמן.⁵

בצלאל ערער בספרו על עמדות רווחות בסיפר הציוני ובראשן מה שכינה 'ריאליה של עם אחד' (עמ' 9, 403). לשיטתו החל היחד המשותף להתעצב רק בשלהי המאה התשע-עשרה וביותר לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולדעתי עלה בידו להוכיח את עמדתו. בצלאל הפריך גם את העמדה הרווחת המייחסת לספרדים בארץ-ישראל ובמזרח הים התיכון באותה עת אדישות, עמדה סבילה ופרימיטיביות. על אף האפוק הרב שנקט בניסוחיו בספר, סמוך לתום פרק הסיכום כתב:

הציונים המוצהרים והעלית היהודית לא היו רוב העולים לארץ, גם לא בעליות הציוניות, אלא דווקא

ירושלים תשס"ח; וספריה של ש' שחר: ילדות בימי הביניים, תל-אביב תש"ן; המעמד הרביעי: האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב תשנ"א; קבוצות שוליים בימי הביניים, תל-אביב תשנ"ו; החורף העוטה אותנו: להזקין בימי הביניים, תל-אביב תשנ"ו; הצוענים: עם הנוודים של אירופה, תל-אביב 2006. רוסמן הסתייע בספרה של באומגרטרן. ראו: רוסמן (לעיל, הערה 5), עמ' 149, הערה 43. על היעדר הנשים מנושאי המחקר עד ראשית שנות השבעים של המאה העשרים ראו דבריו הנכוחים: שם, עמ' 172-173.

7 ראו למשל: נ' אלונג, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, בעריכת מ' פרנקל וח' בן-שמאי, ירושלים תשס"ו; ש' ברוכסון, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, רמת-גן תשנ"ג; ז' גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר (1700-1900), בני-ברק תשס"ב. ביקורת

ספרד והמזרח, פעמים, 93 (תשס"ג), עמ' 113-148; מ' בלונדהיים, 'כלי תקשורת תרבותיים במעבר: מהדרשה המסורתית לעתונות היהודית', קשר, 21 (1997), עמ' 63-79.

5 M. Rosman, *How Jewish Is Jewish History*, Oxford and Portland, OR 2007. על העידן הפוסט-מודרני ראו: שם, עמ' 56-81; ובעברית: מ' רוסמן, 'התקופה הפוסט-מודרנית בהיסטוריה היהודית', א' הורוביץ ואחרים (עורכים), העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה, רעננה תשס"ו, עמ' 361-383.

6 ראו למשל: א' באומגרטרן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה; א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, תל-אביב תשס"א; א' שהם-שטיינר, חריגים בעל כורחם: משוגעים ומצורעים בחברה היהודית באירופה בימי הביניים,

חידושו העיקריים של בצלאל הם שניים: (א) הציונות הספרדית הייתה שונה מן הציונות האשכנזית האירופית. כדי לזהותה כציונות יש לסגל 'ארגז כלים' אחר, ובצלאל פירט בספרו מהם המדרים ומהם התבחינים שעל פיהם ראוי לאפיין את הציונות הספרדית. (ב) הלשון העברית היא מאפיין מובהק של הזהות הציונית ושל התגבשות ה'דיאליה של עם אחד' (עמ' 403). מסקנתו של בצלאל בסוף הדיון הארוך על השתתפותם של הספרדים בתחיית הלשון העברית היא כי

העברית החדשה, שהגביהה את חומת הבידול בין היישוב הציוני ליישוב הישן האשכנזי החדרי, הגבירה עתה [לאחר מלחמת השפות בתרע"ד] גם את הבידול בין הספרדים ליישוב החדש. שכן הספרדים לא היו שותפים לחיצוי בין העברית החדשה ללשון הקודש, שאפיינה עתה את היישוב החדש. העברית שבשימוש היתה רצף לשוני אחד של לשון קודש ולשון חולין, לתרבות המסורתית והחדשה, לחינוך הישן והחדש וכיו"ב (עמ' 279).

בהקשר הזה כדאי לבחון היבט נוסף, שלא מצאתיו אצל בצלאל. יהושע בלאו הראה כבר לפני שנות דור ויותר כי יש מידה רבה של דמיון בין תחיית העברית לתחיית הערבית הספרותית. כדרכו התמקד בלאו בהיבטים הלשוניים, אולם דומני כי המשמעויות התרבותיות של תהליכים אלה מהדהדות היטב, ואף בהן ניכר דמיון.¹³ למשל בלאו הצביע על כך שבשתי השפות

מחקרים בחנו תודעות וגישות ולא רק אירועים והתרחשויות;⁸ ניתנה הדעת לחקר החקר, היינו להתבוננות בעצם מעשה המחקר;⁹ ונבדקו יחסי הגומלין בין ההיסטוריה לתחומי דעת אחרים.¹⁰ התפתחויות אלה ואחרות העמידו מצע עשיר ופורה להיסטוריון בעידן הפוסט-מודרני ויכולות לשמש לו מקור השראה במחקריו. בצלאל אכן היטיב לממש את הפוטנציאל הזה, וכדוגמה יחידה אפנה לדבריו הנכוחים, המזמינים מחקר נוסף, על אסתר מויאל.¹¹

הקריאה השיטתית והמדוקדקת בעיתוני התקופה הנדונה בספר הניבה מסד נתונים שמעתה אין חוקר מקצועי יכול להתעלם ממנו. במקומות הרבה ציין בצלאל שאין הוא מקבל עמדות של חוקרים שקדמו לו, אך לרוב נמנע מלהתפלמס ולהתעמת עמם, ובזאת הותיר לבאים אחריו בקעה רחבה להתגרר בה.

עניין פוסט-מודרני מובהק נוסף הוא האמונות והדעות של הכותב עצמו, ובלשונו של רוסמן – היסטוריית-העל וסיפרי-העל של הכותב. היבטים אלה ראויים לעיון רחב יותר, שאין זה מקומו. אסתפק בהערה שאף בזה ראוי בצלאל להערכה על יושרו, על השקיפות שבה מובעות דעותיו ועל ההתבוננות שלו בו עצמו. אין הוא מכחיש ואינו מעלים את זהותו הציונית, ועל כן ראוי לקרוא על ביקורתו הנוקבת – 'נאמנים פצעו אוהב' (משלי כז, ו).¹²

10 לדוגמה: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט; ד' גוטוויין ומ' מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט; ר' כהן ו' מאל (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט.
11 ראו לפי המפתח בערכה.
12 ראו למשל עמ' ז למטה ובריאיון שערכה עמו נאוה חפץ, ככל הנראה בשנת 2004: www.kolhaneshama.org.il/about_da.asp
13 בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו, למשל עמ' 14, 36.

על ספרו של גריס ראו: נ' אילן, 'פי'ספן עֲלִימוּ מְשָׁכִיל (איוב כב 2), מדעי היהדות, 42 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 251-259. רוסמן נדרש לספרה של ברוכסון. ראו: רוסמן (שם), עמ' 147 הערה 39.
8 לדוגמה: ר' בן-שלום, מול תרבות נוצרית: תודעה היסטורית ודימויי עבר בקרב יהודי ספרד ופרובנס בימי הביניים, ירושלים תשס"ז.
9 למשל: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, ירושלים תשנ"ה; י' קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים תשס"ו.

צבי' כינוס בין-לאומי שיוחד להיבטים תפיסתיים, תוכניים ומתודולוגיים של חקר ההיסטוריה של היהודים הספרדים.¹⁷ ראש המכון, פרופ' יום טוב עסיס, הזכיר בדברי הפתיחה שלו את ספרו של בצלאל וכינהו 'תיקון היסטוריוגרפי', ובלשון קרובה אפיין את הספר בפתיחת יום העיון שהתקיים לכבודו ב'מכון בן-צבי'.¹⁸ בערב עיון לרגל הופעת ספרו של משה רוסמן הבאתי את ספרו של בצלאל כדוגמה למחקר שספרו של רוסמן מסייע בהבנתו בהקשר הפוסט-מודרני.¹⁹ בעקבות דבריי שאלני ידידי הטוב ד"ר ירון הראל מדוע יצא ספר כה חרדן ומהפכני באכסניה כה ממסדית. מלבד זיקתו העמוקה של יצחק בצלאל ליצחק בן-צבי המנוח,²⁰ ל'יד יצחק בן-צבי' ול'מכון בן-צבי', אני מקווה שראוי לקרוא על האכסניה ועל הספר כאחד, גם בעידן פוסט-מודרני ובהיעדר היסטוריית-על וסיפר-על, 'ניכרין דברי אמת'.²¹

התחולל תהליך של אירופיזציה.¹⁴ בסוף ספרו על תחיית שתי הלשונות ייחד פרק קצר להתפתחות האקדמיות ללשון, וכעבור שנים אף ייחד מאמר לסוגיה זו.¹⁵ באחרונה ליבנה שלומית שריבוס-שבטיאל את תפקידה של הלשון הערבית בכינון הלאומיות המצרית.¹⁶ מחקריהם של בלאו ושל שריבוס-שבטיאל מציעים מצע חיוני ועשיר לבחינה יסודית יותר של הלשון כמרכיב חיוני בזהות הלאומית, וכדאי להסתייע בהם ובתובנות שהעמידו כדי לאבחן באופן מדויק יותר את מעמדה של הלשון העברית בתודעת הספרדים בהשוואה למעמדה בתודעת האשכנזים בני 'היישוב הישן' מחד גיסא והאשכנזים בני 'היישוב החדש' מאידך גיסא. כהנחת עבודה אציע שגם בתחום הזה היו לספרדים תווי פנים ייחודיים, כפי שהתברר מכל פרקי ספרו של בצלאל.

בט"ז-י"ז בטבת תשס"ח התקיים ב'מכון בן-

19 ראו ביקורתי על ספרו של רוסמן: 'אל תאמר מה היה, שהימים הראשנים היו טובים מאלה, כי לא מהכמה שאלת על זה' (קהלת ז, י) (התקבל לפרסום בפעמים).

20 ראו למשל: י' בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי על יהדות המזרח: השלבים, התחומים, המאפיינים', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 123-145.

21 בבלי, סוטה, ט ע"ב; במדבר רבה ט, ד"ה 'כד תני'; ילקוט שמעוני, שופטים, רמז ע, ד"ה 'זיהי אחרי כן'.

14 שם, עמ' 44-91.

15 שם, עמ' 101-110; וכן: י' בלאו, 'האקדמיה ללשון העברית והאקדמיות הערביות', לשוננו, 54 (תש"ן), עמ' 269-278.

16 ש' שריבוס-שבטיאל, התחדשות הלשון הערבית בשליחות הרעיון הלאומי במצרים, ירושלים תשס"ה.

17 הכינוס התקיים לרגל צאת הספר Sh. Trigano (ed.), *Le Monde sépharade*, Paris 2006

18 ראו הערת הכוכבית בראש מאמר זה.